

DEVASTACIJA KULTURNE BAŠTINE U CRNOJ GORI

I DIO: SKADARSKO JEZERO

CENTAR ZA
DEMOKRATSku
TRANZICIJU

AKCIJA

DEVASTACIJA KULTURNE BAŠTINE U CRNOJ GORI

I DIO: SKADARSKO JEZERO

Autorka: dr Tatjana Koprivica

AKCIJA^{CDT}

Crna Gora nema adekvatnu zakonodavnu niti institucionalnu politiku zaštite kulturne baštine. Njene institucije, u prethodnim godinama, nijesu bile u stanju da se suprotstave ozbiljnim devastacijama kulturnih dobara, niti da adekvatno kazne počinioce ovog krivičnog djela.

"Postoje određene stvari iz prošlosti koje moramo da sačuvamo, kako bi smo znali odakle smo došli i da na osnovu njih dobijemo ideju kuda da idemo" rekao je Marvin Šnajder.¹ Sudeći po načinu na koji se se djelovi našeg društva odnose prema baštini, njega ne zanima odakle smo došli, niti, što je još gore, gdje idemo. A to nije osobina prosvijećenih zajednica.

Ovo je bio ključni razlog da Centar za demokratsku tranziciju (CDT) pokrene serijal "Devastacija kulturne baštine u Crnoj Gori" čiji prvi dio, koji se odnosi na Skadarsko jezero, potpisuje članica Savjeta CDT-a, dr istorije umjetnosti Tatjana Koprivica.

Dakle u prvom dijelu našeg istraživanja objavljujemo sve relevantne informacije o devastacijama baštine u manastirskim kompleksima na Starčevu, Beškoj, Moračniku, Komu i na lokalitetu Tophala, u području Skadarskog jezera.

U našim analizama, kada budemo tretirali zaštitu vjerskih objekata, koristićemo pristup razvijenih evropskih zemalja u kojima se odvija proces baštinizacije (*heritagization*). Po njemu je religijska baština narativ sekularizacije, odnosno u njenoj valorizaciji dominantni su istorijski i estetski razlozi.² Važno je da se u sekularnim državama kulturna baština istražuje i prezentuje po naučnoj metodologiji. Na taj se način razvija i svijest o tome da se o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara trebaju starati svi gradani i građanke.

Državni organi su, u prethodnom periodu, ovoj temi pristupali na način da evidentiraju pojave ali se nakon toga nije dešavalo ništa značajno po pitanju stvarne zaštite kulturne baštine.

Država se uglavnom pokazala nemoćnom da zaustavi devastaciju u momentu dok se ona dešava, i kada je registruju i javnost i nadležne institucije.

¹ D. W. Dunlap, Whodunit (and a Howdidtheydoit?) on Broadway, *New York Times*, August 23 1988, p. 3.

² T. Harding, Preserving Churches for Future Generations: Central values in: Swedish Policies on Church Heritage, *Nordisk kulturpolitisk tidsskrift* 2018, pp. 5-24.

Sve se uglavnom završavalo na izdavanju zabrana i uskraćivanju dozvola na papiru. U stvarnosti, moćnim ekonomskim i političkim akterima se dozvoljava da nastave sa svojim planovima do momenta kad se ništa više ne može popraviti.

Iako bi se iz sudske i tužilačke statistike moglo zaključiti da se devastacija kulturnih dobara u Crnoj Gori ne događa, ove statistike ni u kom slučaju ne reflektuju obim problema. On je dokumentovan, ne samo u stručnim elaboratima Ministarstva kulture i Uprave za zaštitu kulturnih dobara (UZKD), već i u reagovanjima i člancima stručnjaka/inja, novinara/ki, aktivista/ki-nja i odgovornih građanki i građana.

I pored velikog broja dokumenata koji se čuvaju u UZKD na Cetinju, koja svjedoče o pokušajima zaustavljanja nelegalnih radova i devastacije spomenika kulture, nepoštovanju zvaničnih dokumenata, konzervatorsko-re-stauratorskih uslova, izvještaja inspekcija,³ nije došlo do postupanja po zakonskim aktima odnosno institucije nijesu sankcionisale počinioce navedenih devastacija, shodno normativno-pravnim aktima Crne Gore.⁴

Radovi izvedeni na kulturnim dobrima, posebno oni od kraja devedesetih godina XX i prve decenije XXI vijeka, ugrozili su one osobine kulturnih dobara (svojstva, osobenost, autentičnost, jedinstvenost u okviru svoje vrste, umjetnički značaj, ambijentalni značaj, naučni značaj, pejzažni značaj) zbog kojih su proglašeni kulturnim dobrima Crne Gore.

Potrebno je da državne institucije značajno revidiraju postojeću politiku zaštite kulturnih dobara. Ovo se odnosi ne samo na zakonodavne promjene, već i samo organizaciju kompletног sistema zaštite do podizanja svijesti o tome šta kulturna baština zapravo znači za jedno društvo i kako je prosvijećena društva čuvaju i štite.

Naše istraživanje je bazirano na zvaničnim podacima koje smo dobili od državnih institucija, shodno Zakonu o slobodnom pristupu informacijama, uvidom u relevantne zvanične baze podataka ili direktnim pristupom na terenu. U njemu, zbog preglednosti i čitljivosti objavljujemo samo manji dio materijala do koga smo došli u procesu istraživanja ali smo spremni da ostatak stavimo na raspolaganje zainteresovanoj javnosti. Publikacija je pripremljena u okviru projekta "Akcija" koji ima za cilj uključivanje pojedinka i pojedinaca, udruženja i NVO-a sa visokim stručnim referencama u dijalog o svim važnim problemima koje opterećuju naše društvo. Na ovaj način

³ Dokumentacija Uprave za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore, Cetinje.

⁴ Zakon o zaštiti kulturnih dobara. Službeni list Crne Gore br. 49/10, 44/17 i 18/2019.

stvaramo svojevrsnu bazu znanja o različitim segmentima funkcionisanja države, koju ćemo ponuditi državnim organima kao podršku za stvaranje boljeg i pravednijeg društva.

Ostajemo otvoreni sa sve dobromamjerne sugestije i kritike ove naše publikacije i za direktni ili javni dijalog po svim važnim pitanjima koje u njemu obradujemo.

CDT tim

Stanje baštine na Skadarskom jezeru

Na području Skadarskog jezera nalazi se više naselja, ambijentalnih cjelina, kulturnih dobara i spomen-obillježja.⁵ „Brojne praistorijske populacije i stare civilizacije gravitirale su ka bogatoj skadarskoj regiji - formirale seoska naselja i gradove, ustanovljavale državne, ekonomski, duhovne i kulturne sisteme, vodile ratove za prevlast nad skadarskim teritorijama“⁶.

Kulturna dobra u reonu Skadarskog jezera dragocjeno su svjedočanstvo o državnom kontinuitetu Duklje – Zete – Crne Gore i četiri crnogorske dinastije – Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići i Petrovići, a veliki broj spomen-obilježja o antifašističkoj opredijeljenosti stanovnika ovih krajeva tokom II svjetskog rata.

U zoni Skadarskog jezera, nadrastičnije devastacije, učinjene su na manastirima Starčevo, Beška, Moračniku, Komu i lokalitetu Tophala.

⁵ Ova kulturna dobra pripadaju teritorijama opština Podgorica, Bar i Cetinje: Manastir Prečista Krajinska, Stari Bunar, Tophala, Manastiri Moračnik, Beška, Vranjina sa crkvom Sv. Nikole, ostrvo Grmožur, tvrdava Lesendro, naselje Vranjina, Žabljak Crnojevića, Oblun, Balšin grad u Ponarima, Besac, Manastir Orahovo, Manastir Kom Crnojevića, Manastir Kosmača, Crkva Sv. Blagovještenja-Jeksa, Vladičina kula na Karuču, Obod Crnojevića, Crkva sv. Nikole na Riječkom gradu, most knjaza Danila, Rijeka Crnojevića, Dvorac Ljeskovac, Most knjaza Nikole na Rijeci Crnojevića, Naselja Karuč, Poseljani, Dodoši, selo Krnjice, Godinje, Virpazar.

⁶ P. Mijović, O istraživanju spomenika kulture u basenu Skadarskog jezera, in: *Skadarsko jezero. Radovi sa simpozijuma, Titograd 30. oktobar - 1. novembar 1980*, ed. B. Ivanović, Titograd 1983, 561-576; *Skadarsko jezero, Studija potencijala za održivi prostorni razvoj*, Expedito, Kotor 2009; A. Čilikov, *Crkve i manastiri basena Skadarskog jezera*, Podgorica 2012, 19 et passim.

STARČEVO

Vrijeme vladavine dinastije Balšića obilježila je intenzivna graditeljska djelatnosti u oblasti Skadarskog jezera. Za ovaj period karakteristične su trikonhalne građevine, čija osnova je pravougaona, sa tri polukružne apside, zasvedene polukalotama, dok je centralni prostor zasveden kupolom.

1

1

Najstariji iz grupe trikonhalnih građevina je manastir na Starčevu. Sagrađen je prije 1378. godine, što se može zaključiti po natpisu iz jednog pisanog Prologa u kome stoji da je napisan u „Gorici svetog starca Makarija u vrijeme blagocestivog i hristoljubivog gospodina Đurđa Balšića“. Đurđad I je umro 13. januara 1378., tako da je manastir nastao prije ovog datuma.⁷

2

Crkva, posvećena Uspenju Bogorodice, malih dimenzija ($6,5 \times 3,5$ m), podignuta uz stijenu. Naos je pravougaoni, sa tri polukružne apside. Kupola počiva na kružnom postolju, sa istaknutim vijencem. Na bočnim zidovima i konhamaj je više niša. Uz zapadnu stranu crkve bila je podignuta priprata, a sa sjeverne i južne strane kapele funerarne namjene. U južnoj kapeli sahranjen je crnogorski štampar Božidar Vuković Podgoričanin.

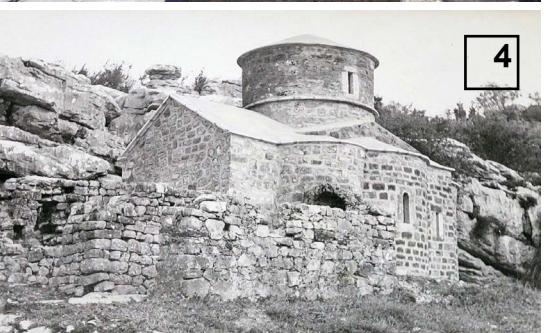
⁷ R. Vujačić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007, 143-144; T. Pejović, A. Čilikov, *Pra-voslavni manastiri u Crnoj Gori*, Podgorica-Beograd 2011, 150-155; A. Čilikov, op. cit., 84, 190-192.

2

3

4

5

Manastir je bio važan prepisivački centar. Srednjovjekovni živopis nije sačuvan.

3 - 4

Na crkvi su izvođeni konzervatorsko-restauratorski radovi 1963., 1980. i arheološka istraživanja 1984. godine.⁸

5

Nakon ovog perioda, intervencije na kulturnom dobru rađene od strane Srpske pravoslavne crkve (SPC) bile su bez odobrenja nadležnih institucija.⁹ Neadekvatna je tehnika gradnje i korišćeni materijali, originalni pod od opeke, koja je bila složena u vidu riblje kosti, zamijenjen je novim. Baze u nišama obložene su mermernim pločama. Umjesto kanalica korišćen je olovni pokrivač.¹⁰

⁸ UZKD, *Manastir Starčevac (Manastir Starčeva Goricu), ostrvo Starčevac, 1950-1987. Izvještaj o obavljenim naučno-istraživačkim radovima na manastirskom kompleksu Starčeva Goricu, u vremenu od 4. do 20. IX 1984.* Titograd, 5. X 1984.

⁹ Tokom 1993. i 1994. godine, preko Direkcije javnih radova, za Starčevac je opredijeljeno 22 111 i 45 384 DEM; Stanje nepokretnе kulturne baštine, in: *Ministarstvo kulture i medija. Starje kulturne baštine Crne Gore*, ed. P. Malbaša, Podgorica 2006, 52. UZKD, *Manastir Beška, ostrvo Beška (Brezovojevac), 1950-2002. Direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Čedomir Marković-Ministarstvu kulture, Cetinje, 22. jun 2001 (02-299/2)*; UZKD, *Manastir Starčevac, (Manastir Starčeva Goricu), ostrvo Starčevac, 1992.- Rješenje Zavoda za zaštitu spomenika kulture da Mitropolija Crnogorsko-primorskog obustavi sve radove na zaštićenom kompleksu manastira Starčevac, Cetinje, 4. jul 2002 (02-365).* U Rješenju, pored ostalog stoji: "Nalaže se da Mitropoliji Crnogorsko – primorskoj, sa sjedištem na Cetinju, kao investitoru, da odmah po prijemu ovog Rješenja obustavi sve radove na zaštićenom kompleksu Manastir Starčevac na Skadarskom jezeru, koje se odnose na formiranje novih stepeništa sa podzidima uz zapadni zid konaka, i da u roku od 120 dana od dana prijema Rješenja dovede kompleks manastira u prvočitno stanje".

¹⁰ Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, *Elaborat o revalorizaciji nepokretnog kulturnog dobra Manastir Starčevac*, Cetinje, mart 2014, UP/I-02-667/2016.

6

7

8

6 - 7

Unutrašnjost crkve je omalterisana. Slikanje fresaka u Bogorodičinoj crkvi je započeto 2004. i završeno 2009. godine, o čemu svjedoči natpis iznad zapadnih vrata naosa.¹¹ Nije poznato ko je autor slikanog programa.

8

U naosu je instaliran novi, drveni ikonostas, časna trpeza neadekvatnog materijala i dr.

Kulturno dobro je degradirano i izgradnjom pomoćnih objekata, ostava, podzida, ograda... U manastirskom kompleksu su instalirani paneli za solarno grijanje¹²

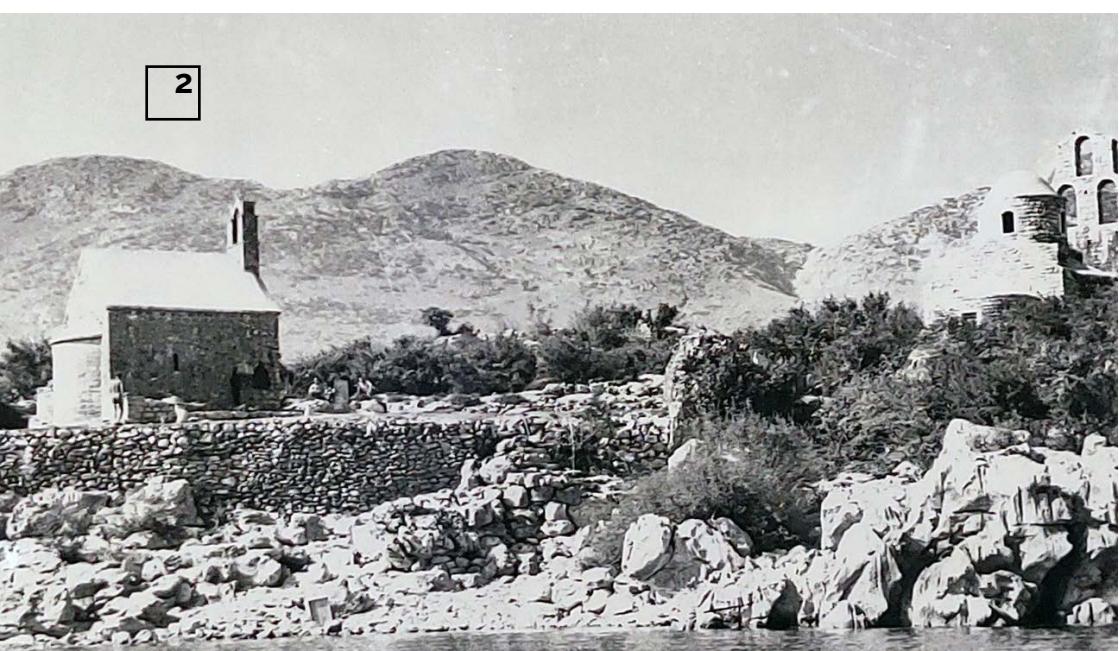
U nacionalnim registrima nema podataka o vlasništvu nad manastirom Starčevom.

¹¹ UZKD, Manastir Starčevac, 1992-, Izvještaj stručne ekipe Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture o obilasku manastira Starčevac, Cetinje, 19. 05. 2009 (02-783/1). U izvještaju se, između ostalog, navodi: "...izvode se radovi živopisjanja u površini od oko 30 m² od strane majstora iz Srbije - Kragujevca i to bez saglasnosti Zavoda"; Z. Gagović, Stanje kulturne baštine u basenu Skadarskog jezera, Podgorica 2013, 22; M. Bajković, Kako je devastiran manastir Starčevac, 20. jun 2017, <https://www.portalanalitika.me/clanak/272353--bajkovic-kako-je-devastiran-manastir-Starcevo> (preuzeto 15. maja 2022).

¹² Z. Gagović, op. cit., 21-22.

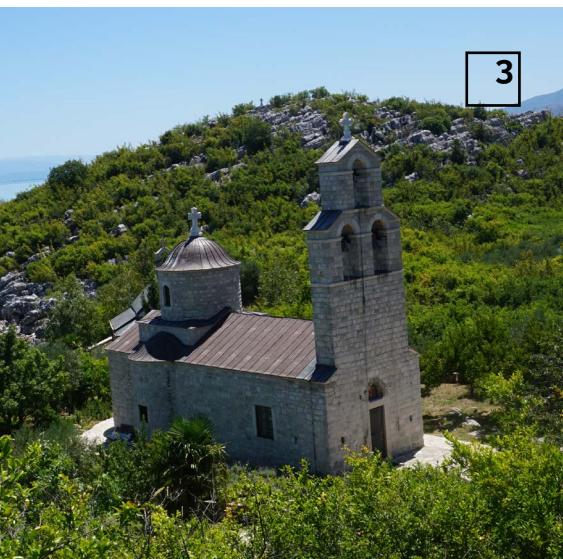
BEŠKA

Kompleks na Beškoj čine crkva Sv. Đorđa, Bogorodičina crkva, konaci i pomoćni objekti.¹³ **(1-2)**

CRKVA SV. ĐORĐA

Iako pisani izvori ne pominju ktitora, smatra se da je zadužbina Đurađa II Stratimirovića Balšića.

3

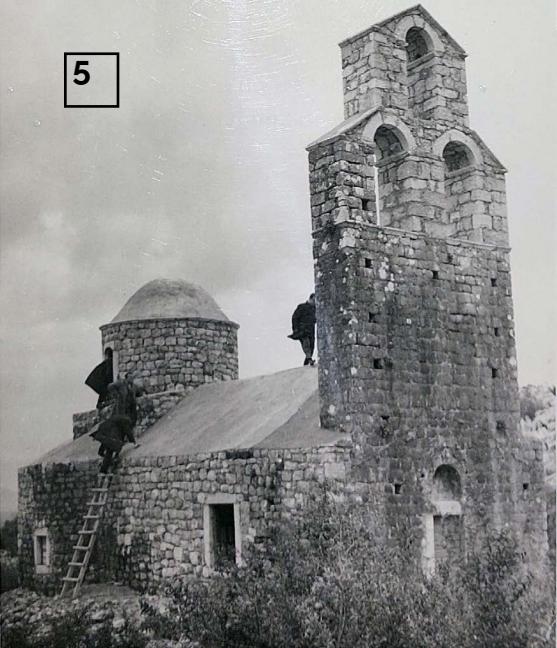
Crkva je podignuta u poslednje dvije decenije XIV vijeka, odnosno prije smrti Đurađa II 1403. godine. Majstor ove crkve ugledao se na crkvu na Starčevu, iako ima nekoliko odstupanja. Jednobrodna je građevina, sa tri apside. Kupola se oslanja na četiri isturena pilastra, a kupolu nosi zakržljali kvadratni tambur. Priprata je građena istovremeno sa crkvom. Zasvedena je gotičkim rebrastim svodom, oslonjenim na konzole. Zapadna fasada je bila zidana pažljivo, a iznad nje se izdizao zvonik na preslicu.¹⁴

Ispred crkve je bio otvoreni trijem.

¹³ T. Pejović, A. Čilikov, *op. cit.*, 156-161.

¹⁴ R. Vučić, *op. cit.*, 145-147; A. Čilikov, *op. cit.*, 192.

5

4 - 5

Na crkvi su rađeni sanacioni, konzervatorsko-restauratorski radovi i arheološka istraživanja 1966, 1969/1970. i 1986. godine.¹⁵

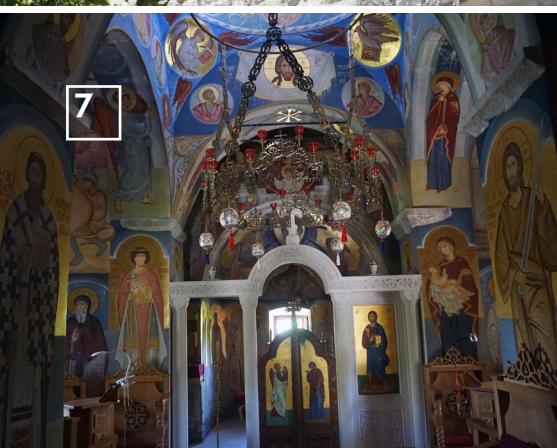
Crkva je devastirana, u periodu od 2002.¹⁶

6

Sv. Đorđe obnovljen je bez saglasnosti Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore (RZSKCG) i UZKD: kamena fasada radena je sa cementnim fugama, izvršeno je pjeskarenje gradevine, postavljen je novi krovni pokrivač od olovnog lima,

7

kameni okvir ulaznog portala, zvonik, zaštitna mreža na vratima, novi pod u crkvi, unutrašnjost je omalteirisana, postavljene su elektro-instalacije, krstovi neadekvatne forme, nova stolarija, novi mobilijar i dr.¹⁷

8

U kompleksu su podignute tri zgrade, dva konaka, ekonomski objekti, stepenište od pristaništa ka manastirskoj porti.

8

9

10

9

Oslikavanje crkve završeno je 2015. godine. Nije poznato ko je autor sličanog programa.

10

U crkvi je naslikana i ktitorska kompozicija sa predstavom ruskog biznismena Andreja Malevskog sa modelom crkve u ruci, koga tadašnji mitropolit crnogorsko-primorski privodi patronu hrama, sv. Đordu. Malevski je SPC donirao oko 200 000 eura za radove na crkvi.¹⁸

Ovo predstavlja drastičan primjer devastacije, na koji državne institucije nijesu reagovale od 2015. godine.

¹⁵ UZKD, Cetinje, Manastir Beška, ostrvo Beška (Brezojevica), 1950-2002, Zavičajni muzej. Izvještaj o arheološkim istraživanjima 1986. godine, Bar, mart 1987. 8. Uz južni zid crkve je grob, za koji se pretpostavlja da pripada Đuradu II Balšiću.

¹⁶ UZKD, Cetinje, Manastir Beška, 1950-2002, 2004., JP za Nacionalne parkove izvještava Zavod za zaštitu spomenika kulture da Srpska Pravoslavna crkva Mitropolije Crnogorsko-primorske vrši građevinske radove na Beškoj (izgradnju konakata), Podgorica, 12. jun 2002 (05-220); Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, direktor Čedomir Marković, Informacija o izvršenom uvidu u stanje spomenika kulture na goriciama Skadarskog jezera i preduzetim mjerama, Cetinje, 4. jul 2002 (02-371); Rješenje Zavoda za zaštitu spomenika kulture da Mitropolija Crnogorsko-primorska obustavi sve radove na manastiru Beška (br. 02-367), Cetinje, 4. jul 2002; Pismo mitropolita Amfilohija Radovića direktoru Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Čedomiru Markoviću, 9. avgust 2002 (M. br. 925); Odgovor direktora Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture mitropolitu Amfilohiju, Cetinje, 15. avgust 2002 (02-465/2); Komisija za utvrđivanje stanja nepokretnih kulturne baštine Crne Gore, Manastir Beška, 25. maj 2004; Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Izvještaj o izvršenom uvidu na izvođenje radova na manastirima na Skadarskom jezeru (Kosmatca, Moraćnik i Beška), Cetinje, 26. jun 2008 (02-1212); Dopis JU Nacionalnog parka "Skadarsko jezero" Republičkom Zavodu za zaštitu spomenika kulture o nelegalnim radovima na manastiru Beška, 23. jul 2008 (02-1417); Dore Vušurović, direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture-Ministarstvu kulture, Cetinje, 21 decembar 2009 (02-1847); Izvještaj stručne elipe Zavoda za zaštitu spomenika kulture, Cetinje, 25. jun 2009 (02-784/1); Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Izvještaj stručnog tima u odnosu na radove koji se izvode na kompleksu manastira Beška na Skadarskom jezeru (UP/03-471/2012-1), Cetinje, 14. septembar 2012; Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Rješenje o obustavljanju radova na manastirskom kompleksu Beška na Skadarskom jezeru preduzetim od strane Pravoslavne Mitropolije crnogorsko-primorske, Cetinje, 20. septembar 2012 (UP/1 04-471/2012-4); Izvještaj Dobrile Vlahović o stanju manastirskog kompleksa manastira Beška, Cetinje, 2. februar 2013 (01-10/2012-2); Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Elaborat o revalorizaciji nepokretnog kulturnog dobra Manastir Beška, Cetinje, 2013; Elaborat o revalorizaciji nepokretnog kulturnog dobra Manastir Beška, Cetinje, jun 2014, UP/1-02-677/2016.

¹⁷ UZKD, Manastir Beška, 2004., Dore Vušurović, direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture - Pravoslavnoj mitropoliji crnogorsko-primorskoj, Eparhijskom upravnom dvoru, Cetinje, Cetinje, 22. jul 2008 (02-414B); Izvještaj Dobrile Vlahović o stanju manastirskog kompleksa manastira Beška, Cetinje, 2. februar 2013 (01-10/2012-2); Z. Gagović, op. cit. 29-35; Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Elaborat o revalorizaciji nepokretnog kulturnog dobra Manastir Beška, Cetinje, jun 2014, UP/1-02-677/2016; M. Bajković, Manastir Beška I-III, 16, 17, 30. decembar 2017; <https://www.antenanam.net/kultura/61959-manastir-beska-i> (pristupljeno 19. maja 2022).

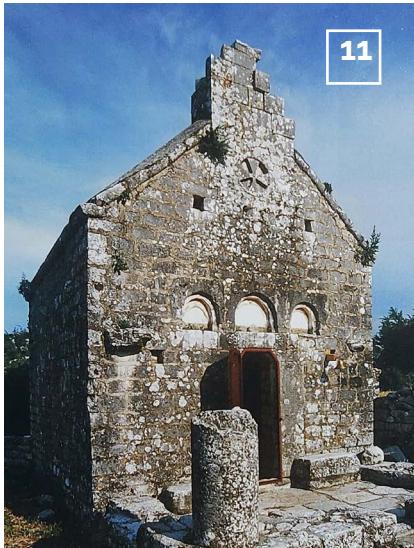
¹⁸ B. Novović, Sputnik, Bure i bonace četraest monahinja used Skadarskog jezera, 7. januar 2022, <https://rs-lat.sputniknews.com/20220107/sputnjik-vas-vodi-na-ostrovu-beska-bure-i-bonace-cetraest-monahinja-used-skadarskog-jezera-foto-1132973277.html> (pristupljeno 17. maja 2022).

RTRS, "Tamo daleko" <https://www.youtube.com/watch?v=trAwkBbaaq4&t=11s> (pristupljeno 18. maja 2022).

BOGORODIČINA CRKVA

Crkvu je 1439. podigla Jelena Balšić¹⁹, kćerka srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića, žena Đurađa II i majka Balše III. Nakon smrti supruga Đurađa II, udala se za Sandalja Hranića. Pred kraj života, sagradila je sebi, uz crkvu Sv. Đorđa, Bogorodičinu crkvu. Ktitorski natpis sačuvan je na nadvratniku iznad ulaznih vrata.²⁰

11

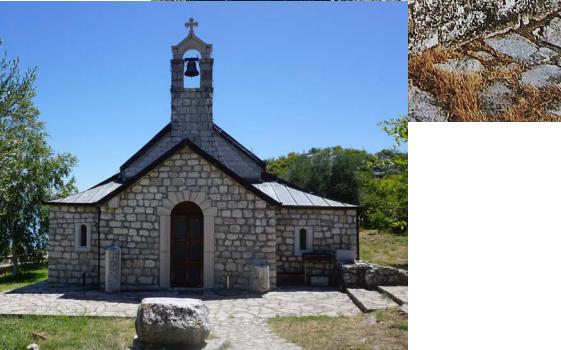

11

Bogorodičina crkva na Beškoj je, prije intervencija SPC, bila jednobrodna ($6,5 \times 4,5$ m), sa apsidom na istočnoj strani. Izgradena je na mjestu starije građevine, najvjerojatnije iz ranohrišćanskog ili dukljanskog perioda. Uz apsidu su ugrađene male polukružne niše za proskomidiju i đakonikon. Na zapadnoj strani je zvonik na preslicu. Zidana je pažljivo klesanim kvaderima. Najvjerojatnije su je gradili majstori sa primorja.

Ispred crkve je bila prizidana priprata, a sa strana male kapelice sa apsidama. Sa južne strane se nalazio otvoreni trijem.

U tri polukružne niše, na zapadnoj fasadi, bila je predstava Deizisa. Hristos je iznad portala, a Bogorodica i Jovan Krstitelj sa strane. Po ivicama niša sačuvan je fresko-malter s bojenim površinama neutralne sadržine. Hristov monogram (IS-HS) je uklesan u malim medaljonima sa strana centralne niše.

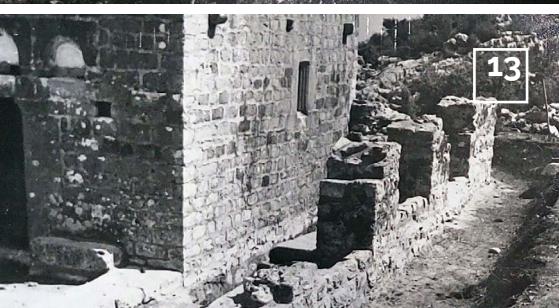

¹⁹ UZKD, Manastir Beška, 1950-2002, Zavičajni muzej. *Izvještaj o arheološkim istraživanjima 1986. godine*, Bar, mart 1987, 10-13. U ovim istraživanjima iz 1986. konstatovan je grob uz južni zid crkve, za koji se prepostavlja da pripada Jeleni Balšić.

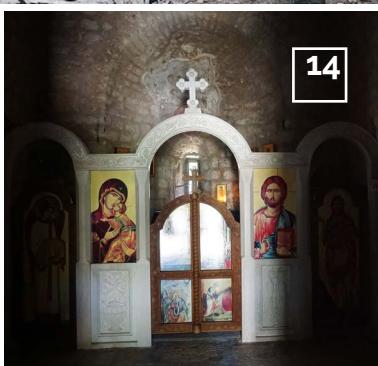
²⁰ U natpisu stoji ... "s trudom i otkupom pobožne gospode Jele, kćeri svetopočivšeg kneza Lazara, a supruge gospodina Đurđa Stratimirovića, ljeta 1439"; R. Vujačić, op. cit., 176-177, 244; A. Cilikov, op. cit., 190.

12

13

14

12-13

Na crkvi su radeni konzervatorski radovi 1970. godine.²¹ Nakon toga, shodno izvještajima nadležnih organa, ova crkva je devastirana od 2004. godine, kroz radove koje je sprovodila SPC.²²

Bogorodičina crkva obnovljena bez saglasnosti relevantnih institucija: podignuti su paraklisi sa apsidama, uz bočne zidove, nova priprata urađena je u kamenu, crkva je prekrivena bakarnim pokrivačem, stari krst zamijenjen novim, neadekvatnim, ugrađene su tranzene i dr.²³

14

Prigradnjom trijema crkva je izgubila autentičnost, sa ostacima fresaka u luneti. U unutrašnjosti je instaliran novi kameni ikonostas.

²¹ UZKD, Cetinje, Manastir Beška, ostrovo Beška (Brezovjica), 1950-2002, Vasilije Knežević, Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima na crkvi Svetе Bogorodice-Beška, Skadarsko jezero, Titograd, 10. septembar 1970.

²² UZKD, Cetinje, Manastir Beška, ostrovo Beška (Brezovjica), 1950-2002, 2004-., JP za Nacionalne parkove izvještava Zavod za zaštitu spomenika kulture da Srpska Pravoslavna crkva Mitropolije Crnogorsko-primorske vrši gradevinarske radove na Beškoj (izgradnja konaka), Podgorica, 12. jun 2002 (05-220); Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, direktor Čedomir Marković, Informacija o izvršenom uvidu u stanje spomenika kulture na goricama Skadarskog jezera i preduzetim mjerama, Cetinje, 4. jul 2002 (02-371); Rješenje Zavoda za zaštitu spomenika kulture da Mitropolija Crnogorsko-primorska obustavi sve radove na manastiri Beška, Cetinje, 4. jul 2002 (br. 02-367); Pismo mitropolita Amfilohije Radovića direktoru Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Čedomiru Markoviću, 9. avgust 2002 (M. br. 925); Odgovor direktora Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture mitropolitu Amfilohiju, Cetinje, 15. avgust 2002 (02-465/2); Komisija za utvrđivanje stanja nepokretnih kulturnih baza Crne Gore, Manastir Beška, 25. maj 2004; Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Izvještaj o izvršenom uvidu na izvođenje radova na manastirima na Skadarskom jezeru (Kosmачa, Moracnici i Beška), Cetinje, 26. jun 2008 (02-1212); Dopr. JU Nacionalni park "Skadarsko jezero" Republičkom Zavodu za zaštitu spomenika kulture o nelegalnim radovima na manastiru Beška, 23. jul 2008; Dopr. Vušnurović, direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture-Ministarstvu kulture, Cetinje, 21. decembar 2009 (02-1847); Izvještaj stručne elipe Zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, Cetinje, 25. jun 2009 (02-784/1); Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Izvještaj stručnog tima u odnosu na radove koji se izvođe na kompleksu manastira Beška na Skadarskom jezeru (UP/03-471/2012-1), Cetinje, 14. septembar 2012; Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Rješenje o obustavljanju radova na manastirskom kompleksu Beška na Skadarskom jezeru preduzetim od strane Pravoslavne Mitropolije crnogorsko-primorske, Cetinje, 20. septembar 2012 (UP/01-471/2012-4); Izvještaj Dobrile Vladović o stanju manastirskog kompleksa manastira Beška, Cetinje, 2. februar 2013 (01-10/2012-2); Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Elaborat o revalorizaciji nepokretnog kulturnog dobra Manastir Beška, Cetinje, jun 2014, UP/I-02-677/2014.

²³ Z. Gagović, op. cit., 24-28; Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Elaborat o revalorizaciji nepokretnog kulturnog dobra Manastir Beška, Cetinje, jun 2014, UP/I-02-677/2016.

MORAČNIK

1

1

Bogorodičina crkva se prvi put po-
minje 1417. u povelji Balše III kojom
joj poklanja gumno soli. Na osnovu
ove povelje gradnja crkve vezuje se
za Balšu III, odnosno period između
1404. i 1417. godine.²⁴

2

Crkva ($7,5 \times 4$ m) je najmlađa od tri-
konhosa na Skadarskom jezeru. Sve
tri apside trikonhosa su vrlo niske.

Crkva ima zapadni travej sa nišama na sjevernoj i južnoj strani, koji su imali
funkciju proskomidije i dakovikona. Kube crkve se oslanja na četiri pilastera
između kojih su postavljeni lukovi.

Građena je pritesanim kamenom poređanim u nepravilne redove.

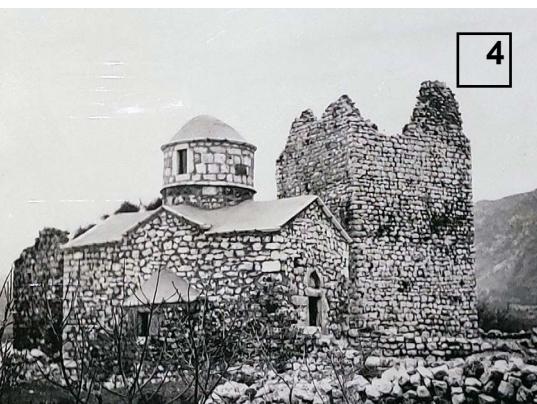
²⁴ Č. Marković, Manastir Moračnik: neka nova saznanja, *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore* 1 (2004), 9-18; R. Vujačić, op. cit., 147-148 ; A. Čilić, op. cit., 192-194; T. Pejović, A. Čilić, op. cit., 162-165.

2

3

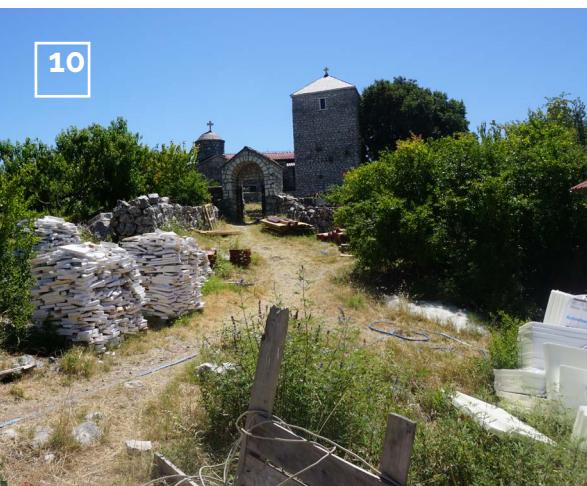
4

Uz zapadnu fasadu je naknadno bila podignuta priprata, šira od naosa, a sa njene južne strane i duž zapadnog traveja, nalazila se kapela sa polukružnom apsidom i jednom nišom. Na jugozapadnom dijelu je podignuta četvrtasta kula na četiri sprata, koja je imala odbrambenu ulogu, a u jednom dijelu se stanovalo. Na drugom spratu je bila kapela zasvedena krstastim svodom, koja je je, sva je prilika, služila kao kapela.

3 - 4

Na kompleksu su vršeni konzervatorsko-restauratorski radovi 1964/65. godine i arheološka i arhitektonska istraživanja 1984. godine. U okvirima prozora su nađeni ostaci fresaka.²⁵

²⁵ UZKD, Manastir Moračnik, ostrvo Moračnik, 1957-2017. Č. Marković, V. Vučmirović, Izvještaj o obavljenim naučno-istraživačkim radovima na manastirskom kompleksu na ostrvu Moračniku u Skadarskom jezeru. Cetinje, oktobar 1984.

5**6****7****8****9****10**

Pod upravom SPC, crkva i manastirski kompleks su kontinuirano devastirani: sagrađena je kapija neprićemljivih dimenzija (5), stepeništa, rekonstruisan je gornji dio kule (6), za derosanje fasada korišćen je cementni malter, prozori na kupoli zaštićeni su kamenom plastikom, postavljen je neadekvatni krst na vrhu kupole i dr. (7). U luneti iznad vrata naslikana je freska Bogorodice Trojeručice.²⁶ (8) U unutrašnjosti je instaliran neadekvatan ikonostas.(9) U toku je gradnja u manastirskom kompleksu. (10)

²⁶ UZKD, Manastir Moračnik, 1957-2017, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, direktor Čedomir Marković, Informacija o izvršenom uvidu u stanje spomenika kulture na goricama Skadarskog jezera i preduzetim mjerama, Cetinje, 4. jul 2002 (02-371); Rješenje Zavoda za zaštitu spomenika kulture da Mitropolija crnogorsko-primorska obustavi sve radove na zaštićenom kompleksu Manastira Moračnik i da u roku od 120 dana vrati izgled predašnjeg stanja, 4. jul 2002. (02-366); Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Izvještaj o izvršenom uvidu na izvođenju radova na manastirima na Skadarskom jezeru Kosmača, Moračnik i Beškal, Cetinje, 26. jun 2008 (02-1212); Rješenje Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture o zabrani daljih izvođenja radova na manastiru Moračnik, Cetinje, 27. jun 2008 (02-1257); Z. Ćubrović, Pravoslavna mitropolija Crnogorsko-primorska Cetinje, UP/I-br. 03-439/2012-1 od 31. 08. 2012, Kotor, 3. decembar 2012; UZKD, Manastir Beška, 2004.-, Đorđe Vušurović, direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kultуре-Ministarstvo kulture, Cetinje, 21. decembar 2009 (02-1847); Z. Gagović, op. cit. 14-17. Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Elaborat o revalorizaciji nepokretnog kulturnog dobra Manastir Moračnik, Cetinje, jun 2014 (UP/I-02-682/2016).

KOM

1

1

Manastir je podignut na obronku Odrinske gore. Crkva Uspenja Bogorodice zadužbina je Đurda i Lješa Crnojevića, koji su u njoj sahranjeni, kao i Stefan i Mara, roditelji Ivana Crnojevića. O tome svjedoče nadgrobne ploče. Nastanak crkve se vezuje za period 1415-1427. U manastiru je bilo sjedište Zetske mitropolije. Njegoš je 1831. u njemu rukopoložen za arhimandrita.

2 - 3

Crkva je jednobrodna, malih dimenzija (7.5×4.5 m). Crkva je zasvedena polukružnim svodom, koji je ojačan za po dva para pilastera. Svod je blago prelomljen. Vjerovatno oko 1470. godine, sagrađena je, uz sjevernu stranu, kapela sa apsidom, a sa južne strane crkve dozidana je mala prostorija kvadratne osnove. Dodatavanjem paraklisa crkva je dobila i drveni trijem, koji se oslanjao na dva kamena stuba, od kojih je sačuvan dio sjevernog stabla. Manastir je bio ograđen žaštitnim zidom. Ispred crkve je bilo prostrano dvorište i nekoliko objekata, od kojih su bili vidljivi ostaci zidova.²⁷ Važan je segment u razumijevanju ranog perioda umjetnosti Crnojevića.

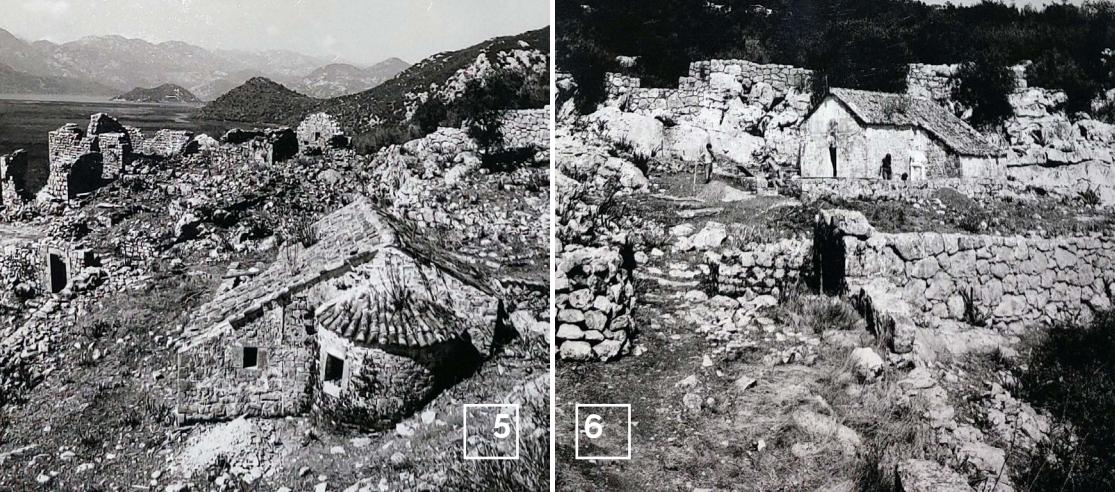

4

Jedina je crkva na Skadarskom jezeru sa očuvanim živopisom. U katalogu apside sjevernog paraklisa sačuvana je Bogorodica sa Hristom. Datuje se u 1470. godinu. Slikani su na plavoj pozadini, prefinjenim crtežom. Isti slikar je oslikao i vanjsku fasadu crkve, na kojoj je vidljiv ostatak natpisa koji o tome govori. Vjerovatno je bio porijeklom iz Primorja, moguće iz Kotora. Crkva je oslikana i u drugoj polovini XVI vijeka.

²⁷ T. Pejović, Manastir Kom, in: *Skadarsko jezero. Radovi sa simpozijuma*, Titograd 30. oktobar-1. novembar 1980., ed. B. Ivanović, Titograd 1983, 603-613; R. Vujačić, *op. cit.*, 173-174, 244; A. Čilikov, *op. cit.*, 196-200; T. Pejović, A. Čilikov, *op. cit.*, 170-177.

5 - 6

Istraživački radovi na kompleksu vršeni su 1986. a 1974. i 1988-1989. sprovedeni su sanacioni radovi na manastiru, preventivnu konzervaciju živopisa u paraklisu i na spoljašnjoj strani zapadnog zida naosa, 1993. konzervacija živopisa u unutrašnjosti, a 1994-1995 projekat sanacije konaka.²⁸

I ovaj je objekat kontinuirano devastiran u periodu od 1998. godine, bez saglasnosti nadležnih institucija.²⁹

²⁸ UZKD, Manastir Kom Crnojevića, 1949-1998. Radovi su vršeni i 1956. nakon zemljotresa 1969. 1974. 1982.

²⁹ UZKD, Manastir Beška, ostrvo Beška (Brezojevica), 1950-2002; Direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Čedomir Marković-Ministarstvu kulture, Cetinje, 22. jun 2001 (02-299/2). U pismo stoji: ... "I na manastiru Komu, zadužbini Crnojevića, došlo je do određenih građevinskih zahvata bez znanja i odobrenja od strane Zavoda, o čemu smo vas takođe informisali". Đorđe Vušurović, direktor Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture-Ministarstvu kulture, Cetinje, 21 decembar 2009 (02-1847); UZKD, Manastir Kom, 1999-. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, direktor Čedomir Marković, Informacija o izvršenom uvidu u stanje spomenika kulture na goricom Skadarškog jezera i preduzetim mjerama, Cetinje, 4. jul 2002. (02-371). Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Rješenje da Mitropolija Crnogorsko-primorska obustavi radove na manastiru Komu povraćaju u prvočitno stanje, Cetinje, 4. jul 2002. godine (02-368); Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Mitropoliji Crnogorsko-primorskoj-Savjetu za arhitekturu i građevinarstvo, Cetinje, 1. jul 2005 (02-666/2). U ovom aktu se navodi da MCP nije ispoštovala Rješenje o obustavi radova; Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Elaborat o revalorizaciji nepokretnog kulturnog dobra Manastir Kom, Cetinje, jun 2014. UP/I-02-768/2016.

7

8

9

10

Rekonstruisani su i konaci, na prilazu manastiru podignuta su dva manja betonska objekta, na temeljima nekadašnjeg, podignut je novi zvonik, južni krak konaka je pokriven crijeponom, sjeverni krak konaka je produžen za oko 4 m i pokriven crijeponom, a izgrađeno je i spoljašnje stepenište sa sjeverne strane. (7)

Spoljašnjost apside je oslikana predstavom Sv. Ratnika, (8) rekonstruisana je kapija na istočnom dijelu ogradnog zida, sa čije su obje strane postavljene mozaici sa predstavama arhanđela, (9) Oslikani su južni paraklis i manastirska trpezarija.³⁰

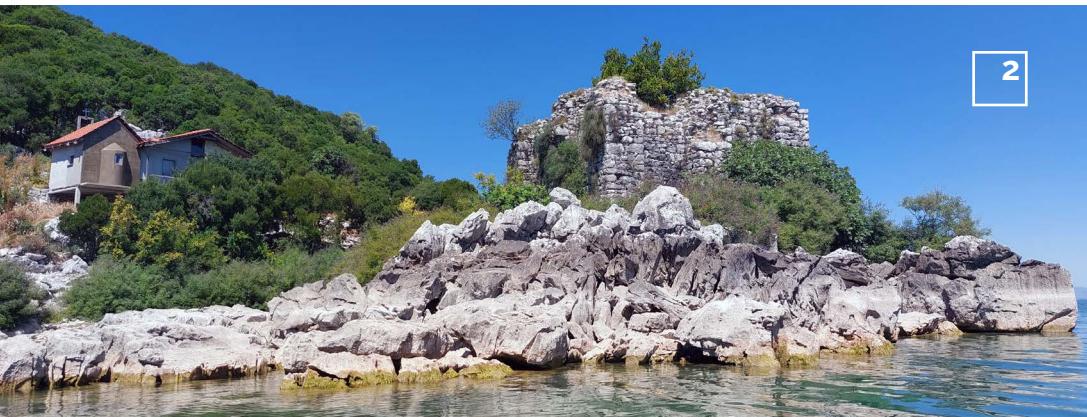
U toku je gradnja kapele u manastirskom kompleksu. (10)

³⁰ Z. Gagović, *op. cit.*, 76-83; Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Elaborat o revalorizaciji nepokretnog kulturnog dobra Manastir Kom. Cetinje, jun 2014, UP/I-02-768/2016.

TOPHALA

1

2

1 - 2

Kompleks na Tophali, najisturenijem ostrvu prema granici sa Albanijom, sastoji se od ostataka trikonhalne crkve i kule.³¹

³¹ RZZSK je 1995. godine Skupštini Crne Gore predložio za spomenik kulture Crne Gore (02-189/2 od 12. oktobra 1995.), ali ovo nije nikad razmatrano. Lokalitet je zaštićen tek 2016. godine; UZKD, Tophala, Istraživački nalaz dobra Tophala, 24. jul 2015 (UP/I-02-127/2015-1); Uprava za kulturna dobra, Rješenje o utvrđivanju lokalitetu Tophala statusa nepokretnog kulturnog dobra od nacionalnog značaja, Cetinje, 29.mart 2016 (UP/I-02-127/2015-12).

3

4

3

Ostaci trikonhalne crkve sačuvani su u visino od oko 0,50 m. Ima formu pravilnog trolista koji se direktno dodiruje, poput Sv. Nikole kod Nina. Datuje se u XI, najkasnije početak XII vijeka. Građena je kvalitetnije od spomenika iz perioda Balšića. Pretpostavlja se, zbog blokova sige, da je crkva bila zasvedena kupolom.³²

4

Kula, koja je imala zaštitnu ulogu, podignuta je, najvjerojatnije, u XIV vijeku. Nastala je u jednoj graditeljskoj fazi. Kvadratne je osnove, sa stranama dužine oko 12 m i širine oko 2 m. Četiri pilastera su na uglovima, a četiri i na zidovima kule. Ulaz u kulu bio je na spratu. Zidana je od komada lomljenog i pritesanog kamena, u krečnom malteru.

Lokalitet je 1986. godine djelimično arheološki i arhitektonski istražen, a 1989. saniran i konzerviran.

³² Z. Gagović, *op. cit.*, 8-9; R. Vujačić, *op. cit.*, 148-149; A. Čilić, T. Koprivica, Č. Marković, *Istorija umjetnosti Crne Gore*, tom 1, ed. A. Čilić, CANU, Podgorica 2021, 252, 351.

5

6

5 - 6

U neposrednoj blizini trikonhalne crkve i kule, u periodu 2014-2016. godina, SPC je sagradila novi objekat i crkvu. Ovi objekti sagrađeni su bez saglasnosti UZKD.³³

³³ UZKD, Kulturni centar Bar, Zavičajni muzej, *Tophala*. Bar, mart 1985; *Istraživački nalaz dobra Tophala*, 24. jul 2015 (UP/I-02-127/2015-1); Crna Gora, Ministarstvo kulture, Uprava za kulturnu baštinu, *Lokalitet Tophala*, Cetinje, 29. mart 2016.

Pravni okvir za zaštitu kulturne baštine

Zaštita kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori regulisana je Ustavom Crne Gore i Zakonom o zaštiti kulturnih dobara. Ustav propisuje obavezu države da štiti prirodnu i kulturnu baštinu, kao i naučne, kulturne, umjetničke i istorijske vrijednosti.

Zakonom je zaštita kulturnih dobara definisana kao javni interes, a ciljevi zaštite su, između ostalog, njihovo očuvanje i prenošenje budućim generacijama u autentičnom obliku, obezbjedivanje njihovog održivog korišćenja, očuvanje kulturne raznolikosti, te sprečavanje radnji i aktivnosti kojima se može promijeniti izgled, svojstvo, osobenost, značenje ili značaj kulturnog dobra. Propisane su različite mjere za očuvanje i zaštitu kulturnih dobara, kao i sankcije za njihovo oštećenje ili otuđenje.

Upravne i sa njima povezane stručne poslove na zaštiti kulturnih dobara vrši organ uprave nadležan za zaštitu kulturnih dobara - Uprava za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore. Uprava je dužna da redovno prati stanje i da najmanje jednom u pet godina izvrši revalorizaciju kulturne vrijednosti kulturnog dobra.³⁴ Revalorizacija kulturnih dobara Crne Gore, realizovana je posljednji put 2013-2014. godine.³⁵

Nadzor nad primjenom zakona

Inspekcijski nadzor nad primjenom Zakona o zaštiti kulturnih dobara vrši Uprava za inspekcijske poslove, kroz svoj Odsjek za inspekciju za zaštitu kulturnih dobara i kulturne baštine.³⁶

Za potrebe ovog istraživanja od ove Uprave smo tražili kopije dokumenata o izvršenom inspekcijskom nadzoru nad svim manastirskim kompleksima na

³⁴ *Zakon o zaštiti kulturnih dobara*, Službeni list Crne Gore br. 49/10, 44/17 i 18/2019.

³⁵ Izveštaj o implementaciji projekta *Revalorizacija kulturnih dobara Crne Gore*, Vlada Crne Gore, Ministarstvo kulture, Cetinje, jul 2014.

³⁶ Crna Gora, Uprava za inspekcijske poslove, Izveštaj o radu *Uprave za inspekcijske poslove*, Podgorica, jun 2021, 114. Inspekcija za kulturna dobra i kulturnu baštinu sprovodi nadzor nad primjenom sljedećih zakona: Zakon o muzejskoj djelatnosti, Zakon o bibliotečkoj djelatnosti, Zakon o kulturi, Zakon o spomen - obilježjima, Zakon o zaštiti kulturnih dobara, Zakon o zaštiti prirodno i kulturno-istorijskog područja Kotora, Zakon o kinematografiji, Zakon o ratifikaciji Konvencije o zaštiti podvodne kulturne baštine, kao i nad velikim brojem podzakonskih akata, koji su donešeni za primjenu navedenih zakona".

Skadarskom jezeru, preduzetim upravnim i drugim mjerama za otklanjanje nepravilnosti, o izdatim prekršajnim nalozima, podnijetim zahtjevima za pokretanje prekršajnih postupaka i podnijetim krivičnim prijavama u periodu od 2011-2021. godine. Zahtjev je u najvećem dijelu odbijen „zbog neposjeđovanja informacije“.

Dostavljene su samo kopije zapisnika o izvršenom inspekcijskom nadzoru za manastir Beška.³⁷

Nakon što je Osnovno državno tužilaštvo obratilo Upravi za inspekcijske poslove, u septembru 2021. godine, izvršen je obilazak terena, konsultovana je Uprava za zaštitu kulturnih dobara, i konstatovano je da posljednji put, po ovom pitanju, UZKD izdala konzervatorske uslove Mitropoliji SPC 2014. godine.³⁸

Iz izvještaja o radu Uprave za inspekcijske poslove u periodu 2016-2021. godine, evidentan je manji broj angažovanih inspektorata/ki od onog predviđenog sistematizacijom. Broj inspekcijskih pregleda po inicijativi veći je od kontrolnih pregleda. U navedenom periodu Uprava je podnijela 29 krivičnih prijava i dva zahtjeva za pokretanje prekršajnog postupka.

Prema podacima Uprave za katastar i državnu imovinu³⁹ manastiri Beška-Moračnik i lokalitet Tophala nalaze se na teritoriji Nacionalnog parka Skadarsko jezero, na parcelama nad kojima je Nacionalni park nosilac prava korišćenja. Sami objekti su upisani kao svojina Mitropolije crnogorsko primorske i skenderijske.

Prema Zakonu o nacionalnim parkovima izgradnja objekata i izvođenje drugih radova na području nacionalnih parkova može se vršiti u skladu sa prostornim planom posebne namjene, planom upravljanja i drugim planskim dokumentima i na osnovu građevinske dozvole, u skladu sa zakonom. Služba fizičke zaštite Nacionalnog parka „Skadarsko jezero“ dužna je da prijavi sve fizičke promjene u nacionalnim parkovima (izgradnja objekata, izvođenje drugih radova).⁴⁰ U dokumentaciji UZZKD je više zapisnika o izvršenoj kon-

³⁷ Rješenje po zahtjevu Centra za demokratsku tranziciju evidentirano u Upravi za inspekcijske poslove pod brojem UP IZH 1001-037/22-109 od 19. maja 2022 (Ana Vujošević, v. d. direktorice).

³⁸ Uprava za inspekcijske poslove, Odsjek za zaštitu kulturnih dobara i kulturne baštine (Inspektorka za kulturna dobra Dragana Bošković Drobnjak), osnovnom tužilaštvu u Baru, državnoj tužiteljki Nusreti Arapović. Obavještenje o prijemu inicijative, 21. september 2021. godine; Uprava za inspekcijske poslove, Odsjek za zaštitu kulturnih dobara i kulturne baštine, Zapisnik o izvršenom inspekcijskom pregledu: povodom rekonstrukcije Manastira Beška, opština Bar, 29. september 2021.; Uprava za inspekcijske poslove, Odsjek za zaštitu kulturnih dobara i kulturne baštine-Osnovnom državnom tužilaštvu, Nusreti Arapović, državnoj tužiteljki, Obavještenje o izvršenom inspekcijskom nadzoru, 30. 09. 2021. godine.

³⁹ <https://geoportal.co.me/>; <https://ekatastar.me/>

⁴⁰ Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mjeseta u Javnom preduzeću za nacionalne parkove Crne Gore, 26. mart 2021., član 5.

trola na teritoriji Skadarskog jezera. Služba zaštite Nacionalnog parka „Skadarsko jezero“ je, tadašnjem ZZSK, prijavljivala odredene infrastrukturne intervencije na manastirskim cjelinama.

Kaznena politika

Krivičnopravna zaštita kulturnih dobara uvedena je 2010. godine kroz član 253a Krivičnog zakonika Crne Gore kojim je propisano da će se zatvorom od jedne do osam godina kazniti onaj ko ošteti, uništi ili učini neupotrebljivim kulturno dobro.⁴¹

Sudski savjet Crne Gore nam je dostavio informaciju da je u periodu od 13. maja 2010. godine⁴² do 21. decembra 2021. godine pred sudovima bilo ukupno 14 predmeta za ovo krivično djelo, a da su donijete ukupno dvije pravosnažne osuđujuće presude, i to 2012. godine.

Tužilački savjet Crne Gore je rješenjem odbio zahtjev CDT-a za slobodan pristup informacijama, uputivši nas na godišnje izvještaje o radu državnog tužilaštva.⁴³ Ti izvještaji tek od 2014. godine sadrže statističke podatke vezane za krivično djelo uništenja i otuđenja kulturnog dobra iz člana 253a KZ, i prema tim podacima od 2014. do 2021. godine tužilaštвima u Crnoj Gori je podnijeto samo šest krivičnih prijava za ovo krivično djelo.

Dvije osuđujuće presude nijesmo bili u mogućnosti da pronađemo na web portalu Sudovi Crne Gore.⁴⁴ Među dostupnim predmetima na ovom portalu koji se mogu naći pretragom po nazivu i broju krivičnog djela⁴⁵, ni jedan se ne odnosi na kulturna dobra u zoni Skadarskog jezera.

U jednom Rješenju kojim se odbacuje optužnica koja se odnosi na član 253a KZCG, navedeno je: „Naime, da bi postojalo krivično djelo uništenje i oštećenje kulturnog dobra iz čl. 253a Krivičnog zakonika Crne Gore, koje se konkretnom optužnicom na teret stavlja okrivljenom N. D., potrebno je

⁴¹ Krivični zakonik Crne Gore, "Sl. list RCG", br. 70/2003, 13/2004 - ispr. i 47/2006 i "Sl. list CG", br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 - dr. zakon, 40/2013, 56/2013 - ispr., 14/2015, 42/2015, 58/2015 - dr. zakon, 44/2017, 49/2018, 3/2020, 26/2021 - ispr. 144/2021 i 145/2021.

⁴² Datum stupanja na snagu izmena KZ kojima je uvedeno ovo krivično djelo.

⁴³ Rješenje Sekretarijata Tužilačkog savjeta Crne Gore na zahtjev broj 05-1-9-1/2021 od 6. maja Centra za demokratsku tranziciju. Podgorica, 10. maj 2022. godine, broj 05-1-9-2/2022.

⁴⁴ <https://sudovi.me/sdvi>

⁴⁵ <https://sudovi.me/sdvi/odluke>

da kumulativno budu ispunjeni sljedeći uslovi: da je objekat izvršenja ovog krivičnog djela u vrijeme njegovog izvršenja predstavlja kulturno dobro (čiji je status kulturnog dobra određen posebnim propisima); da postoji direktni umišljaj okrivljenog; da je okrivljeni lično preuzeo radnju izvršenja datog krivičnog djela, koja bi se sastojala u uništenju ili oštećenju ili činjenju neupotrebljivim određenog kulturnog dobra⁴⁶. Direktni umišljaj postoji kada je učinilac bio svjestan svog djela i htio njegovo počinjenje.

Iako bi se iz sudske i tužilačke statistike moglo zaključiti da se devastacija kulturnih dobara u Crnoj Gori ne događa, ove statistike ni u kom slučaju ne reflektuju obim problema, koji je dokumentovan ne samo u stručnim elaboratima Ministarstva kulture i Uprave za zaštitu kulturnih dobara, već i u reagovanjima i člancima stručnjaka/inja, novinara/ki, aktivista/kinja i odgovornih građanki i građana.⁴⁷

Država se uglavnom pokazala nemoćnom da zaustavi devastaciju dok se ona dešava, i kada je registruju i javnost i nadležne institucije. Sve se uglavnom završava na izdavanju zabrana i uskraćivanju dozvola na papiru. U stvarnosti, moćnim ekonomskim i političkim akterima se dozvoljava da nastave sa svojim planovima do momenta kad se ništa više ne može učiniti.

Zbog ovoga posebno zabrinjava odredba nedavno usvojenog temeljnog ugovora sa Srpskom pravoslavnom crkvom⁴⁸, kojom se predviđa da crkvene vlasti moraju dati prethodnu dozvolu za preduzimanje bezbjednosti mjera u vjerskim objektima, osim u slučajevima kada to nalažu razlozi hitnosti zaštite života i zdravlja ljudi. U ugovorima sa svim drugim vjerskim zajednicama ova dozvola se ne traži ni u slučajevima spašavanja dobara posebne umjetničke ili istorijske vrijednosti, dok je u nacrtu ugovora sa SPC taj dio izostavljen.

⁴⁶ Osnovni sud u Herceg Novom, 30. april 2018, KVO 13/2016, <https://sudovi.me/oshn/odluka/292573>

⁴⁷ Veći broj tekstova o devastacijama spomenika kulture na Skadarskom jezeru objavljivani su u Pobjedi, na Portalu Analitika, Anteni M, Portalu CDM, Monitoru i dr. <https://www.portalanalitika.me/clanak/285564--hronika-jedne-devastacije-kako-su-devastirane-crkve-na-skadarskom-jezeru-vi>; <https://www.monitor.co.me/miodrag-bajkovic-arhitekta-nevidjene-zlocin-nad-kulturnom-bastinom/>; <https://www.portalanalitika.me/clanak/287573--kako-je-ruimiran-manastir-u-kome-je-njegos-rukopolozen-za-ahrimandrita>; <http://zrcalo.me/devastacija-crnogorskih-manastira-beska>; <https://www.pobjeda.me/clanak/amfilohije-ljepo-blejite-ali-malo-mlijeka-dajete> (pristupljeno 18. maja 2022.)

⁴⁸ Vlada Crne Gore, Regulisanje odnosa sa vjerskim zajednicama - Predlog ugovora, 08.07.2022. <https://www.gov.me/dokumenta/c52add52-14ca-4ca2-a54c-d5dagee17f45>

Preporuke

Iako je u ovoj analizi dat pregled stanja kulturnih dobara na Skadarskom jezeru, problemi koji su identifikovani nijesu specifični samo za ovu regiju i kulturnu baštinu.

Do devastacije kulturne baštine doveli su sistemski problemi, koje je moguće samo sistemski rješavati, kroz unapredjenje strateških politika, zakonodavstva i praksi.

U toku kompletног serijala iznosićemo preporuke za poboljšanje politike zaštite dobara. U ovom dijelu, dajemo prve tri:

Proširenje krivičnopravne zaštite

Imajući u vidu ozbiljne devastacije na nepokretnim kulturnim dobrima na Skadarskom jezeru, posebno na manastirima na Starčevu, Beškoj, Moračniku, Komu i lokalitetu Tophala ali i širom zemље, uz mali broj krivičnih prijava i zanemarljiv broj pravosnažnih osuđujućih presuda, neophodno je preispitati u unaprijediti krivično-pravnu zaštitu kulturnih dobara kroz izmjene Krivičnog zakonika Crne Gore.

Član 253a Krivičnog zakonika Crne Gore potrebno je dodatno precizirati i propisati kvalifikovani, teži oblik krivičnog djela u slučaju da je izvršenjem krivičnog djela nastupila znatna šteta ili se radi o kulturnom dobru od međunarodnog ili nacionalnog značaja. Potrebno je izričito propisati i kažnjivost u slučaju pokušaja izvršenja ovog djela, kada se radi o kulturnom dobru od međunarodnog ili nacionalnog značaja.

Budući da veliki broj devastacija kulturnih dobara nastaje upravo protivpravnom gradnjom, potrebno je definisati posebno krivično djelo za protivpravnu gradnju na području koje je propisom ili odlukom nadležnog tijela proglašeno zaštićenom prirodnom vrijednosti, kulturnim dobrom ili drugim područjem od posebnog interesa za državu, po uzoru na rješenje iz Kaznenog zakona Republike Hrvatske.⁴⁹

⁴⁹ Član 212 <https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon>

Takođe, po uzoru na rješenje iz Hrvatske⁵⁰ potrebno je inkriminisati neovlašćeno izvođenje konzervatorskih, restauratorskih, istraživačkih ili drugih radova, arheoloških iskopavanja ili istraživanja, zbog kojih kulturno dobro bude uništeno, oštećeno ili izgubi svojstvo kulturnog dobra, sa kvalifikovanim oblikom krivičnog djela kada se radi o kulturnom dobru od međunarodnog ili nacionalnog značaja.

Omogućavanje nesmetanog pristupa javnosti

Zakonom o zaštiti kulturnih dobara je propisano i da kulturno dobro može biti u državnoj ili privatnoj svojini, ali i da se pravo na pristup kulturnom dobru može ograničiti samo radi zaštite javnog interesa i prava i sloboda drugih. Neophodno je stvoriti snažnije garancije za pristup javnosti kulturnim dobrima, kako bi se ispunili ciljevi zakona i ostvarila socijalna funkcija kulturne baštine. U tom pogledu, nije adekvatna odredba kojom se pristup javnosti kulturnom dobru koje je u privatnom vlasništvu garantuje tek dva puta godišnje.

Potrebno je propisati da je vlasnik kulturnog dobra obavezan omogućiti dostupnost kulturnog dobra javnosti, i po uzoru na hrvatsko zakonodavstvo propisati mogućnost ograničenja prava vlasništva na kulturnom dobru radi omogućavanja dostupnosti kulturnoga dobra javnosti.⁵¹

Uvođenje ograničenja radi zaštite kulturnih dobara

U kontekstu višegodišnje prakse devastacije kulturnih dobara u privatnom vlasništvu potrebno je uvesti restriktivniji režim ograničenja imovinskih prava nad kulturnim dobrima, utemeljen u zakonu i proporcionalan cilju koji se želi postići, a koji bi zaštitio kulturno nasljeđe ovog prostora.

⁵⁰ Član 320 <https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakonhttps://sudovi.me/oshn/odлука/292573>

⁵¹ Član 20 i član 28 <https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1tititi-i-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara>

Kao model mogu poslužiti rješenja iz Hrvatske, kojima je propisano da se vlasništvo na kulturnom dobru može ograničiti radi zaštite i očuvanja kulturnog dobra. Upotreba kulturnog dobra može se ograničiti radi sprečavanja promjene namjene kojom se kulturno dobro dovodi u direktnu opasnost. Predviđeno je i da postoji javni interes za eksproprijaciju ako prijeti opasnost oštećenja ili uništenja kulturnog dobra, ako se ne mogu na drugi način osigurati obavljanje istraživanja ili zaštite, ili ako se na drugi način ne može obezbijediti dostupnost kulturnog dobra za javnost.⁵²

⁵² Član 27, 28 i 41 <https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1tititi-i-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara>

Starčevo

1. Starčevo, manastirski kompleks (T. Koprivica, 2022.)
2. Starčevo, crkva (T. Koprivica, 2022.)
3. Starčevo, Bogorodičina crkva 1962. (UZKD, Cetinje)
4. Starčevo, Bogorodičina crkva 1963. godina (UZKD, Cetinje)
5. Starčevo, Bogorodičina crkva, novi pod (UZKD, Cetinje)
6. Starčevo, Bogorodičina crkva, novi živopis (UZKD, Cetinje)
7. Starčevo, Bogorodičina crkva, novi natpis o oslikavanju crkve (UZKD, Cetinje)
8. Starčevo, Bogorodičina crkva, novi mobiliar (M. Bajković, 2017.)

Beška

1. Beška, manastirski kompleks (T. Koprivica, 2022.)
2. Beška, manastirski kompleks (UZKD, Cetinje)
3. Beška, crkva Sv. Đorda (T. Koprivica, 2022.)
4. Beška, crkva Sv. Đorda, prije sanacije (UZKD, Cetinje)
5. Beška, crkva Sv. Đorda, posle radova (UZKD, Cetinje)
6. Beška, crkva Sv. Đorda, devastacije (T. Koprivica, 2022.)
7. Beška, crkva Sv. Đorda, novi ikonostas i živopis u naosu (T. Koprivica, 2022.)
8. Beška, konak (T. Koprivica, 2022.)
9. Beška, crkva Sv. Đorda, novi živopis u priprati (T. Koprivica, 2022.)
10. Beška, crkva Sv. Đorda, predstava Andreja Malevkog (T. Koprivica, 2022.)
11. A1 B Beška, Bogorodičina crkva, zapadna fasada prije (2000) i nakon devastacije (2022) (T. Pejović, A. Člikov, 2011; T. Koprivica, 2022.)
12. Beška, Bogorodičina crkva, originalni izgled (UZKD, Cetinje)
13. Beška, Bogorodičina crkva, originalni izgled (UZKD, Cetinje)
14. Beška, Bogorodičina crkva, novi ikonostas (T. Koprivica, 2022.)

Moračnik

1. Moračnik, manastirski kompleks (T. Koprivica, 2022.)
2. Moračnik, Bogorodičina crkva (T. Koprivica, 2022.)
3. Moračnik, Bogorodičina crkva, zapadna fasada prije sanacije, 1965. (UZKD, Cetinje)
4. Moračnik, Bogorodičina crkva nakon sanacije, 1965. (UZKD, Cetinje)
5. Moračnik, nova kapija (T. Koprivica, 2022.)
6. Moračnik, kula i konak (T. Koprivica, 2022.)
7. Moračnik, krst na kupoli crkve (T. Koprivica, 2022.)
8. Moračnik, freska Bogorodice Trojeručice u luneti iznad ulaznog portala (T. Koprivica, 2022.)
9. Moračnik, ikonostas u crkvi (T. Koprivica, 2022.)
10. Moračnik, radovi u manastirskom kompleksu (T. Koprivica, 2022.)

Kom legende

1. Kom, manastirski kompleks (T. Koprivica, 2022.)
2. Kom, Bogorodičina crkva (T. Koprivica, 2022.)
3. Kom, Bogorodičina crkva, 1986. (UZKD, Cetinje)
4. Kom, Bogorodičina crkva, Bogorodica Oranta, XV vijek (R. Vujačić, 2007.)
5. Kom, Bogorodičina crkva, 1986. (UZKD, Cetinje)
6. Kom, Bogorodičina crkva, 1986. (UZKD, Cetinje)
7. Kom, manastirski konak i pomoći objekti (T. Koprivica, 2022.)
8. Kom, Bogorodičina crkva, oslikana apsida (T. Koprivica, 2022.)
9. Kom, ulazna kapija sa mozaicima (T. Koprivica, 2022.)
10. Kom, kapela u izgradnji u manastirskom kompleksu (T. Koprivica, 2022.)

Tophala legende

1. Tophala (T. Koprivica, 2022.)
2. Tophala (T. Koprivica, 2022.)
3. Tophala, ostaci kule (T. Koprivica, 2022.)
4. Tophala, ostaci trikonhosa (T. Koprivica, 2022.)
5. Tophala, ostaci trikonhosa i novosagrađeni objekat (T. Koprivica, 2022.)
6. Tophala, novosagrađena crkva i objekat (T. Koprivica, 2022.)